

SO‘Z BIRIKMASINING SINTAKTIK BOG‘LANISH DARAJASIGA KO‘RA TURLARI

Mahfuza Arabboyeva Akramjonovna

Andijon davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

Tursunaliyeva Maxsunaxon Dilmurod qizi

Andijon davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 304-guruh talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada hozirgi zamonaviy ona tili darsliklarida sintaksis bo‘limining asosi hisoblangan so‘z birikmalarining bog‘lanishiga ko‘ra turlari atroflicha yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *So‘z birikmasi, sintaksis, boshqaruv, bitishuv, moslashuv.*

Abstract: *In this article, the types of word combinations according to their connections, which are considered the basis of the syntax section in the current modern mother tongue textbooks, are detailed.*

Key words: *Syntax, syntax, control, connection, adaptation.*

So‘z birimlari haqidagi bilim sintaktik ta‘limning tarkibiy qismlaridan biridir. So‘z brikmasi so‘zlarining ma‘lum bir mantiqiy va grammatik qoidalar asosida birikishidan hosil bo‘ladigan erkin sintaktik butunlik hisoblanadi. Biror so‘z turkumiga oid birdan ortiq so‘zlarning sistemantik va grammatik jihatdan o‘zaro birikuvchi so‘z birikmalarini yuzaga keltiradi: *tong shabodasi, chiroyli shahar, astoydil o‘qish* kabi. So‘z birikmasida ayrim tushunchalarni ifoda qiluvchi so‘zlar o‘zaro sintaktik munosabatga kirishi, murakkab tushunchani anglatadi.¹

Demak, so‘zlarning sintaktik munosabatiga kirishuvi uchun ichki ma‘no mosligi hamda tashqi grammatik moslik va ularning uyg‘unligi talab qilinadi: *qorning sovuqligi, vatanni sevmok, piyoda yurmoq* kabi. So‘z birikmasining ma‘nosi uning tashkil etgan komponentlar ma‘nosidan kelib chiqadi: *katta bino, bizning vazifamiz, yaxshi odam*. So‘z birikmasi tuzish uchun so‘zlar zarur bo‘lsa, gap hosil qilish uchun so‘z birikmalari shunchalik zarurdir.

1M.Omilxonova. Maktabda ona tili sintaksisini o‘rgatish. T.:O‘qituvchi,¹

So‘z birikmasi ikki komponent (qism)dan tashkil topadi: *hokim komponent* va *tobe komponent*.¹ So‘z birikmasi tarkibida ma’nosi ravshanlashgan qism (so‘z) hokim komponent, uning ma’nosini aniqlab, to‘ldirib kelgan qism (so‘z) tobe komponent hisoblanadi. So‘roq hamma vaqt hokim komponentidan tobe komponentga berilishi shart. Tobe komponenti hokim so‘zidan berilgan so‘roqqa javob bo‘ladi: *rangli televizor (qanday televizor? - rangli)* Maktab darsliklarida so‘z birikmasining hokim komponenti bosh so‘z, tobe komponenti esa ergash so‘z terminlari bilan ham izohlanadi. (O‘zbek tili darsligi, 7-8 «Toshkent» 1981 yil, 13 beti)²

Sintaktik funksiyasi va sintaktik aloqalarining darajasiga ko‘ra so‘z birikmalari, erkin va sintaktik funktsiyasi jihatidan ajralmas bo‘ladi. Erkin so‘z birikmasi tarkibiga kirishish hamda ma’lum bir gap bo‘lgan vazifasini bajarish mumkin: o‘tmas pichoq qo‘l kesar, chin do‘st yurakdan gapiradi. Bu sintaktik konstruksiyalarida «*o‘tmas pichoq qo‘l kesar*», «*Chin do‘st yurakdan gapiradi*» birikmalar tarkibidagi har bir so‘z gapning alohida mustaqil bo‘laklari vazifasida kela oladi. Biroq ayrim gaplarda so‘zlar birikmasi ajralmas bo‘lak funksiyasida ham kelish mumkin. Sintaktik funktsiya jihatida ajralmas so‘z birikmasi bir tomonlama qaraganda frazeologik birikmalarga o‘xshab ketadi. Frazeologik birikmalar ham gapda bir bo‘lak funksiyasini bajaradi. Ammo bu hollarda frazeologik birikma bilan ajralmas gap bo‘lagi funksiyasida keluvchi so‘z 12 birikmalarini bir hodisa deb qarash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki frazeologik birikmalar leksik holda, ya’ni u til birligidir – u tilda tayyor holda mavjud, so‘z birikmasi esa sintaktik hodisa bo‘lib, u nutq birligidir: Otabek uyaluv aralash Qutidorga qaradi (Qodiriy). U besh yil o‘qidi. Konstruksiyalarda «*uyaluv aralash, «besh yil»* soz birikmalari ajralmas holda bir bo‘lak funksiyasini (ravish holi va payt hol’i) bajaradi va shu o‘rinda boshqa bir so‘z birikmasining bir komponenti bo‘lib qolishi mumkin. «*Uyaluv aralash qaradi*» yoki «*besh yil o‘qidi*» kabi. Bunday paytlarda bir butun so‘z birikmasi tobe komponent hisoblanadi. Demak, so‘z birikmasi sintaktik so‘z birikmasi jihatidan gap bo‘lagiga teng bo‘lishi yoki teng kelmasligi mumkin. So‘z birikmasi, qo‘shma so‘z, turg‘un birikmalar hamda gapdan bir qator belgilari bilan farq qiladi. So‘z leksik hodisa bo‘lib, u til birligi hisoblanadi, so‘z birikmasi esa sintaktik hodisa bo‘lib, nutq birliklaridan biriga kiradi. So‘z predmet, belgi ish-harakatining o‘zigina ifodalash uchun xizmat qilsa, so‘z birikmasi ana shu predmet, belgi-harakatining boshqalardan ajratib ko‘rsatadi. Unga qo‘shimcha ma’no beradi. Qiyoslaymiz: *dala, keng – keng dala. kulmoq, gapirmoq – kulib gapirmoq*. So‘z abstrakt ma’noli bo‘lib, u birgina yoki gap tarkibiga kirgandagina konkretlashadi. So‘z birikmasi qo‘shma so‘zlardan ham keskin farq qiladi.³ Qo‘shma so‘zlarning komponentlari o‘rtasida ham

¹ Ashurova D., Ubayev F., Boltaboyev X. Gapning uyushgan va ikkinchi darajali bo‘laklari. T.: Fan, 1962.

Hamroyev M, Muhammedova D, Shodmonqulova D, G‘ulomova X, Yo‘ldosheva Sh "Ona tili" darslik Toshkent - 2007

³ Sayfullayeva R, Mengliyev B, Boqiyeva G "Hozirgi o‘zbek adabiy tili" Toshkent – 2010.

grammatik munosabati yo‘q. Lekin hozir bu aloqa yo‘qolgan. Qo‘shma so‘z komponentlari o‘z leksik semantik mustaqilliklarini yo‘qotib, bir bosh urg‘u bilan aytiladi. Leksik jihatidan bir so‘z hisoblanadi va gapda bir sintaktik funksiyani bajaradi. So‘z birikmasining komponentlari mustaqil leksemaga ega, ular o‘rtasida sintaktik munosabat mavjud bo‘lib, har bir komponent boshqa-boshqa gap bo‘lagi funksiyasini bajaradi. Qiyoslaymiz 1. Men kecha Kattaqo‘rg‘ondan keldim. 2. Katta qo‘rg‘ondan bolalarning ovozi eshitilib turardi. Birinchi gapda «*Kattaqo‘rg‘on*» – qo‘shimcha so‘z (ot) bo‘lib, bir bosh urg‘u bilan aytiladi va gapda bir funktsiya o‘rin holi vazifasini bajaradi. Ikkinchi gapda esa «*Katta qo‘rg‘on*» - ikki urg‘u bilan aytiladi. Ular o‘rtasidagi grammatik aloqa mavjud, gapda ikki bo‘lak vazifasida aniqlovchi va hol funktsiyasida kelgan. Turg‘un birikma tarkibiga kiruvchi so‘zlar esa butunicha o‘z ma‘nosidan ko‘chgan yoki komponentlarning biri o‘z ma‘nosini o‘zgartirgan bo‘ladi: Hujjatga qo‘l qo‘ydi. – turg‘un birikma. Hujjatga qo‘lini qo‘ydi. – so‘z birikmasi. 1. Tarvuzi qo‘ltig‘idan tushdi – ko‘chma ma‘noda turg‘un birikma. Kitobi qo‘ltig‘idan tushdi. – gapida esa qo‘ltig‘idan tushdi so‘z birikmasi. So‘z birikmasi hosil qilish uchun hamisha ikkita mustaqil ma‘noli so‘z (yordamchi so‘zlar o‘zi qo‘llangan mustaqil so‘z bilan birga so‘z birikmasining bitta komponenti hisoblanadi) bo‘lishi, shu so‘zlar semantik-grammatik jihatdan erkin munosabatga kirisha olishi; hosil bo‘lgan qo‘shilma ochiq konstruksiyani tashkil etishi, nominativ funktsiya ifodalashi lozim. So‘z birikmasining nominativ xarakterdagi ochiq konstruksiyasidan iborat bo‘lishi uni gapdan farqlashda ahamiyatlidir.

Xulosa, so‘z birikmasining gapida so‘z birikmasi sintaktikasidan, ulardagi ichki munosabatlarini bir-biridan farqlashga to‘g‘ri keladi. So‘z birikmasi gap ichida o‘rganilayotgan paytda ham gap sintaktikasi nazarda tutiladi. Chunki so‘z birikmasi gap sintaktikasi talablari bilan emas, so‘z birikmasi sintaktikasi talablari bilan tuziladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. M.Omilxonova. Maktabda ona tili sintaksisini o‘rgatish. T.:O‘qituvchi, 2.Ashurova D., Ubayev F., Boltaboyev X. Gapning uyushgan va ikkinchi darajali bo‘laklari. T.: Fan, 1962.
3. Hamroyev M, Muhammedova D, Shodmonqulova D, G‘ulomova X, Yo‘ldosheva Sh "Ona tili" darslik Toshkent - 2007.
4. Sayfullayeva R, Mengliyev B, Boqiyeva G “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” Toshkent – 2010.